

УДК 321

Ханстантинов В.О., Миколаївський державний аграрний університет, м. Миколаїв, Україна

Ханстантинов Віталій Олександрович – кандидат філософських наук, доцент Миколаївського державного аграрного університету. Коло наукових інтересів: соціологія толерантності та проблема соціальної стереотипізації.

СОЦІАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ І НЕОБХІДНІСТЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті йдеться про природу соціальної стереотипізації та її прояви в масовій свідомості та поведінці. Розглядається проблема утвердження толерантності в сучасному українському суспільстві у руслі мінімізації негативного впливу стереотипів.

In the article the question is about nature of stereotypes and their places and roles in mass consciousness and conduct. The problem of claim of tolerance in modern Ukrainian society, in the process of democratic building of country is examined.

У незалежній Україні, попри численні проблеми і труднощі, все ж відбуваються зрушення у напрямку сучасного типу суспільства, який сповідує цінності плюралізму, свободи, автономії особистості, вільної конкуренції. Натомість політичні актори у своїх владних прагненнях, не маючи необхідного досвіду і навичок цивілізованої боротьби, не сформувавши достатню культуру діалогу та компромісу часто-густо виступають за межі припустимого. Наслідком цього є затяжна політична криза і загострення останнім часом усієї ситуації в державі. Деякі безвідповідальні сили діяли і діють за відомим правилом: “Чим гірше – тим краще”, сподіваючись у такий спосіб за рахунок протестних настроїв зміцнити свої позиції. Для цього широко експлуатуються, а іноді свідомо нав’язуються стереотипи як інструменти маніпулювання свідомістю людини і впливу на її поведінку.

Так, під час парламентських виборів 2007 року на вулицях Миколаєва з’явилися дві агітаційні листівки, підписані Українським націоналістичним патріотичним об’єднанням (вказана електронна адреса un.po@ukr.net). Перша з них виготовлена у вигляді виборчого бюлетеня, у якому замість переліку партій чи блоків наводяться слова “комуніст”, “демократ”, “жид”, які з огляду на очікувані негативні емоційні асоціації фактично перетворюються на

стереотипи. Текст другої листівки, розміщеної поруч, пояснює, чому за них не потрібно голосувати. Наводимо уривок: “Українець! Ти повинен знати!!! Що всі економічні висоти України знаходяться в руках купки людей неукраїнського... походження. Телебачення, радіомовлення і преса обслуговують їх інтереси. Долю України вирішують чужинці... Вони відповідальні за економічний і духовний занепад...”. Ясна річ, що це не може не провокувати прояви політичної нетолерантності, настроїв ксенофобії, агресивного націоналізму.

Більш солідні учасники уникають подібних відверто примітивних дій. Одним із улюблених прийомів у боротьбі з опонентами у них є поширення компромату. Але це не просто негативна інформація про когось, а, частіше за все, така, що своїм змістом традиційно корелюється з усталеними стереотипними уявленнями про носія певного статусу, за допомогою стереотипу можна досить легко здійснити таврування будь-кого за принципом “усі вони такі”. Наприклад, якщо йдеться про політичного діяча, то спливає інформація про нетрудові доходи, зловживання привілеями, пікантні подробиці з особистого життя і життя членів сім’ї і т.п. Масова свідомість, як зазначають фахівці, інформацію не фільтрує. “Люди в хороше вірять неохоче, в погане вірять

одразу, із задоволенням. Для них завдяки зусиллям преси, негативне – норма життя тих, хто прагне до влади” [1].

Наведені нами приклади зайвий раз підтверджують актуальність подальшого вивчення феномена стереотипізації, його ролі і місця в соціальній комунікації, свідчать про необхідність більш ефективних практичних механізмів нейтралізації негативних наслідків щодо суспільної єдності та стабільності.

Відомо, що вперше поняття “стереотип” запровадив до вжитку І. Ліппман у 1922 р., під яким він розумів упорядковані, схематичні, зумовлені культурою образи світу. Сутнісними ознаками були названі неточність, помилковість, інерційність. Сучасний соціологічний енциклопедичний словник додає до цього таку рису, як “емоційна забарвленість” [2].

Завдяки дослідженням таких зарубіжних вчених, як В. Дуаз, Г. Теджфел, Х. Триандис, Д. Кемпбелл, а також вітчизняних – В. Агеєва, П. Шихирєва, Т. Стефаненко, Н. Русиної та інших значно збагатились уявлення про цей феномен. Зазначається, зокрема, що оскільки в повсякденному житті людина, як правило, не має можливості, часу, повноти інформації для критичного аналізу і самостійного обґрунтування власного уявлення про різноманітні об’єкти соціального середовища, то вона осмислює їх спрощено, стандартно, діє шаблоном, орієнтуючись на принцип “як всі”. Такі розхожі уявлення засвоюються на віру і виступають для людини у її стосунках з іншими важливою мотивуючою основою, в тому числі серйозним конфліктогенним чинником. Невипадково тому, наприклад, в роботах багатьох радянських вчених, присвячених гармонізації міжнародних відносин, стереотипи розглядалися як “головний елемент структури негативних настанов у спілкуванні націй” [3] і ставилось завдання “ломки стереотипів” [4]. І сьогодні при розгляді міжетнічного конфлікту як один із найпотужніших чинників його появи та розвитку відомий український соціолог В. Євтух також називає етнічні стереотипи [5].

Розглянутий з соціально-психологічної сторони процес стереотипізації сам по собі не є ані позитивним, ані негативним. Як справедливо підкреслює В.С. Агеєв, процес стереотипізації, як й інші міжгрупові механізми, “виконує об’єктивно необхідну функцію, дозволяючи швидко, просто й достатньо надійно категоризувати соціальне середовище індивіда [6]. Безсумнівно, продовжує свою думку цей дослідник, соціальні стереотипи, наповнені етноцентризмом, забобонами, ворожістю є суто негативними явищами. Проте ніяк не можна вбачати детермінанту змістового аспекту стереотипів у психологічному процесі стереотипізації. Це означатиме безпідставну психологізацію соціальної дійсності. Ці психологічні фактори мають місце і

актуалізуються саме тоді, коли здійснюється взаємодія індивідів як представників різних соціальних спільнот.

Ще з часів Дж. Віко відома роль людських взаємодій як ключового чинника появи і розростання тканини соціального, а значить, і суспільства загалом. Покликанням соціології як науки М. Вебер вважав дослідження суб’єктивного змісту, складових, характеру спрямованості соціальних дій індивідів, які вступають між собою у контакти. Аксиоматично звучить сьогодні положення про те, що люди взаємодіють між собою як носії певних соціальних статусів і ролей. Чи не означає це, що феномен соціальної стереотипізації притаманний соціальній поведінці і він органічно впливає із наявності у суспільстві соціальної неоднорідності? Як уявляється, представники різних спільнотей (демографічних, етнічних, територіальних, соціально-класових, групових, політичних, релігійних, професійних), вступаючи до соціальних взаємодій між собою, не лише відтворюють при цьому певні специфічні риси й ознаки, що свідчать про їхню соціально-групову належність, але й орієнтуються на цілком конкретні специфічні риси й ознаки, властиві партнерам по спілкуванню як представникам інших груп. Узагальнюючи ці риси та ознаки, спрощуючи в цілому образ партнера, виділяючи в ньому головне і другорядне, цілком очікувану реакцію у відповідь, ми зменшуємо ризик непередбачуваного, деперсоніфікуємо процес соціального контакту і, мінімізуючи комунікативні зусилля, досягаємо кінцевого результату. Йдеться тут не лише про передачу певної інформації людині, але й, насамперед, про опосередковане скерування дії, вчинків, думок людини. Отже, стереотипізація впливає із самої суспільної природи взаємодії між людьми як носіями схожих рис, прагнень, намірів, можливостей, ресурсів у зв’язку з їх об’єктивною належністю до певних соціальних груп.

Стереотипізація є інструментом орієнтації індивіда в строкатому, соціально неоднорідному середовищі. Засвоєння однакових стереотипів психологічно зближує їх носіїв, внутрішньо консолідує групу, спільність. Слідування і застосування стереотипів перетворює їх на своєрідні норми-цінності цієї групи, спільності. Завдяки цьому відбувається розмежування по лінії “ми – вони”, “свої – чужі”. Під феноменом “Ми” передусім розуміємо групову ідентифікацію, процес усвідомленого або неусвідомленого ототожнення особистості з психологічно значимою групою, коли група виступає колективним суб’єктом соціальної поведінки” [7].

Стереотипізація виступає засобом суб’єктивної оцінки об’єктивної соціальної дійсності, з якою індивід вимушений рахуватися, знаходячи для себе в ній соціально прийнятний репертуар власних суджень, дій, вчинків. Завдяки стереотипам, спираючись на них, індивіди здійснюють ціннісну

організацію розмаїття об'єктів суспільного середовища, упорядковуючи їх внутрішньо гармонійним, взаємопов'язаним чином. Стереотипна думка або дія розгортається за вимогами та правилами суб'єктивної логіки – логіки-носія стереотипів, й тому стереотипи дуже часто суб'єктивно сприймаються як абсолютно виправдані, беззаперечні, обґрунтовані, хоча ззовні усе це виглядає досить сумнівним або абсолютно неправильним. Пояснюється дане протиріччя тим, що, як зауважував свого часу М. Хальбвакс, “логіка розсудкової діяльності повинна розумітися як повністю відносна, насамперед тому, що логічне для однієї групи не є таким для іншої, а, крім того, тому, що за зовнішньою логікою, що уявляється нам алогічною, іноді проглядається об'єктивна, але прихована власна логіка” [8].

Саме ця внутрішня суб'єктивна логіка, у координатах якої здійснюється стереотипне мислення, робить його доволі резистентним до нової інформації, до начебто очевидних для всіх інших фактів. Така стійкість стереотипних переконань посилюється також тим, що стереотипи не є абсолютно викривленими, хибними образами “інших”. У них, як слушно зауважує сучасний американський дослідник Д. Майерс, завжди міститься “зерно істини” [9]. Саме воно виступає тим змістовим ядром образу, навколо якого, розростаючись один із одного, посилюючи і доповнюючи одне одного, формується певний соціальний стереотип.

У стереотипних уявленнях відповідним чином об'єктивується, акумулюється й опредмечується соціальний досвід, який каналами й механізмами соціалізації передається від поколінь до поколінь. Живучість соціальних стереотипів пояснюється, напевно, і тим, що вони виступають потужним засобом формування і постійного підтримання групової ідентичності. Соціальні групи оберігають і відтворюють стереотипи, адже, як зауважує сучасний французький соціолог М. Вев'єрка, якщо повідомити групі, що її ідентичність повинна щезнути, то це означатиме заперечення самої групи [10]. Тому процес входження індивіда у групу водночас стає процесом цілеспрямованого входження його у світ характерних для неї автостереотипів та стереотипних уявлень про інших.

Стереотипізація як створення, узагальнення, поширення й функціонування у масовій свідомості негативних образів, безсумнівно, заважає міжгруповим контактам, посилюючи, а іноді й безпосередньо вбираючи в себе настрої нетерпимості, недовіри, безпідставного побоювання партнера по взаємодії, необґрунтованої зверхності щодо цього. У традиційному суспільстві усталені стереотипні образи панують у громадській думці, набуваючи вигляду соціально-нормативних уявлень, офіційно підтримуваних інститутами

влади, освіти, виховання. В умовах тоталітарного режиму, як свідчить історичний досвід, деякі негативні стереотипні уявлення свідомо і цілеспрямовано насаджувалися державною машиною як ідеологеми, як оформлені прояви належності й ознаки відданості єдино правильній ідеології.

У демократичному суспільстві негативні стереотипи сьогодні опиняються за межами кола соціально схвалюваного й прийнятого. Однак у сфері повсякденності, побуту, спонтанних міжіндивідуальних контактів, дозвілля й розваг негативні стереотипні уявлення функціонують досить активно, породжуючи, як зазначають дослідники, подвійний стандарт, коли ззовні репрезентована культура плюралізму, терпимості, а у повсякденній практиці приховано або відкрито спостерігається нетерпимість, дискримінація, ієрархія різних культур [11].

Через масову культуру витончені маніпулятивні технології реклами, політичної пропаганди та політтехнології, стереотипи легко долають бар'єр декларативної нормативності та пристойності. Як реакція ліберальної інтелектуальної та політичної еліти на тиск стереотипізації, останнім часом виник феномен “політичної коректності”. Вона пов'язувалась на Заході із вимогою запобігати дискримінації будь-яких груп населення (національних, расових, сексуальних меншин, жінок, інвалідів, літніх людей тощо), з вимогою толерантно ставитись до них, дотримуватися комунікативної пристойності.

Згодом політична коректність набула статусу своєрідного громадського кодексу правил і стала вираженням прагнення подолати існуючі у суспільстві відмінності і суперечності за рахунок вживання іноземних термінів, інших слів, бо “свої імена”, мовляв, є образливими для тих, кого ними називають. Наприклад, було запроваджено слово “афроамериканець” як м'якший синонім слів “негр”, або “чорний”, котрі були віднесені до політично некоректної лексики, пов'язаної з відповідними традиційно-негативними за змістом стереотипами.

У сучасному суспільстві соціальні інтереси стають менш структурованими, соціальні організації – фрагментарними, формуються нові ідентичності в залежності від нових форм. Репрезентована знаково-символічна реальність замінює саму дійсність, а часткове цінується вище за загальне. За таких обставин, як слушно зауважує С. Леш, постмодернізм “сприяє толерантності до всієї різноманітності інших можливих позицій” [12].

Отже, стереотипізація завжди проблематизує контакти між людьми в контексті міжгрупової взаємодії, породжуючи суттєві труднощі на шляху до порозуміння і суспільної злагоди. Ця обставина потребує особливої уваги до себе у зв'язку із характерним для сучасного суспільства

процесом плюралізації форм економічного, політичного, духовно-культурного, особистого життя і необхідністю утвердження толерантності як норми повноцінного співіснування кожної специфічної групи, кожного індивіда з іншими. “Досягнення соціальної терпимості вимагає особливої обережності при врахуванні позицій “Я” і “не-Я”, але саме толерантність є тим консенсусом, що веде до гармонізації відносин” [13].

Якщо у розумінні змісту толерантності як терпимого ставлення до іншого, як поваги й визнання права на сповідування інших цінностей і культурних норм, практично немає суттєвих відмінностей у поглядах дослідників, то залишається неоднозначним питання про те, як досягти толерантності. Дехто вважає можливим досягти її “в тому числі під загрозою силового тиску й примусу” [14]. Інші категорично заперечують “насилницьке запровадження толерантності” [15].

Зважаючи на загрозу цивілізаційно-ціннісного розколу в сучасному українському суспільстві, на усталену тенденцію зниження за роки незалежності національної толерантності, поширення прихованої і відкритої ксенофобії в ньому [16], що реально загрожує цілісності і єдності нашої держави, пошук українського шляху до толерантності набуває не лише важливого теоретико-пізнавального, але й життєво необхідного практичного значення.

Формування цінностей і норм толерантності є складним завданням, значення якого має бути належним чином усвідомлене та оцінене суб'єктами політичної влади, управління, суспільного виховання. Важливо пам'ятати про те, що стереотипи є усталеними утвореннями, які народжуються у певній соціальній практиці, втілюються в ній і в особливостях спілкування, а відтак – входять в тіло культури. Через її механізми вони транслуються новим поколінням. Смысл стереотипного образу не існує сам по собі. Як зазначає сучасний російський дослідник О.Б. Соловйов, “смысл конститується в системі соціальної практики, а ...поле соціальної практики конструє ментальність суб'єкта” [17]. Тому мінімізація негативного впливу стереотипів, а в оптимумі – їх нейтралізація, формування толерантності має передбачати зміну текстуальності самої соціальної реальності, контурів культури як продуцента (скористуємося словами М. Фуко) процедури дискурсивного підкорення.

Окрім зовнішніх передумов (зміцнення інститутів демократії, громадянського суспільства, прав людини), важливо зосередити зусилля у площині психокультури народу, виходячи із її характеру, що склався історично, актуального стану і можливих векторів трансформації. Плідною у

цьому плані, на наш погляд, є розвідка сучасних українських дослідників “Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)”. Автори цієї монографії О. Донченко, Ю. Романенко аналізують західні моделі толерантності і можливості їх застосування в українських реаліях. Зазначається, що генезис європейської мотивації толерантності пов'язаний із становленням авторитету писаного права як аксіологічно-нормативної основи етносу. Толерантність взаєморозуміння досягається за рахунок того, що у спілкуванні конститується загальнозначуще, смисл, сенс. Така толерантність є свідомим самообмеженням сили в ім'я права. Лейтмотивом європейської толерантності є воля, яка детермінує себе культурою.

Для американця толерантність виводиться з рівня ratio. Американець виявляє толерантність не з мотивів свідомої поваги і визнання самоцінності іншого, а виходячи з суто економічних міркувань зіставлення виграшу та витрат.

Відмінність пов'язана з різним розумінням суті людського буття, суті людини як такої. Для європейця бути толерантним означає бути собою: терпимість авансується іншому як жест визнання його самоті. Для американця бути толерантним означає не відрізнятись, бути як усі.

Мотивацію толерантності в українській психокulturі згадані дослідники пов'язують із станом апатичності та самоприниження особи, відходу від чіткої позиції заради збереження себе і своєї сім'ї, слабкості волі і поступливості перед сильнішим світом, а також станом самоізоляваності індивіда, оскільки “нульова позиція є найбільш безпечною і в соціальному, і в психологічному аспектах” [18].

Якщо щойно зазначене є справедливим, то утвердження толерантності в нашому суспільстві повинно передбачати не лише подолання негативних наслідків стереотипізації шляхом застосування для цього свідомої волі. Сприятимуть толерантності справжнє, а не деклароване гуманістичне ствердження людської особистості як найвищої цінності, розв'язання кризи соціальної ідентичності через збагачення нових форм співвіднесення індивіда із соціальною групою (групами), зміни у “Я-концепції” в напрямку акцентації самоцінності та самодостатності референтної групи (груп), свідомий вибір позитивної ідентичності в контексті всебічного розгортання свободи як універсальної людської цінності і як передумови діяльності усіх соціальних суб'єктів. Прагнення толерантності за цих обставин має бути невід'ємною складовою прагнення індивіда бути вільною істотою з високим рівнем самооцінки і розвиненим почуттям власної гідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хакамада И. SEX в большой политике. – М.: АНО “РИД” “Новая газета”, 2006. – С. 85.
2. Социологический энциклопедический словарь / Редактор-координатор академик РАН Г.В. Осипов. – М., 1998. – С. 435.
3. Джунусов М.С. Национализм в различных измерениях. – Алма-Ата, 1990. – С. 42.
4. Абдулатипов Р.Г. Человек. Нация. Общество. – М., 1991. – С. 166.
5. Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 6.
6. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М., 1990. – С. 219.
7. Горностай П. Психологічний феномен “Ми” // Соціальна психологія. – 2006. – № 2. – С. 89.
8. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / Пер. с фр. А.Т. Бибилова, И.Л. Шмитко. – М.; СПб., 2000. – С. 138.
9. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб., 1998. – С. 447.
10. Вевьерка М. Формирование различий // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 20-21.
11. Панарин А.С. Политология. О мире политики на Востоке и на Западе. – М., 1999. – С. 174.
12. Леш С. Соціологія постмодернізму / Пер. з англ. Д. Олійника. – Львів, 2003. – С. 50.
13. Швачко О. Толерантність як психологічно-соціальний феномен // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 164-165.
14. Конфліктологія: Підручник / За ред. проф. Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Харків, 2002. – С. 131.
15. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості // Вища школа. – 2004. – № 1. – С. 89.
16. Паніна Н. Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 42.
17. Соловьёв О.Б. Понимание и мышление. – Новосибирск: НГУЭУ, 2007. – С. 30, 33.
18. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятори психополітичного повсякдення). – К., 2001. – С. 260.